

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚИШЛОҚ ВА СУВ

ХЎЖАЛИГИ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ИРРИГАЦИЯ ВА МЕЛИОРАЦИЯ

ИНСТИТУТИНИНГ

БУХОРО ФИЛИАЛИ

Гидромелиорация факультети

ГТИ ва НСФ 2/1 гурухи

Гидрометрия ва ОХР фанидан

МУСТАҚИЛ ИШ

Текширди:

Фозилов И

Бажарди:

Жумаева Т.

Бухоро 2016

Daryolar

Reja:

- 1.Daryolar. Daryolar tizimi.
- 2.Daryo qismlari
3. Suvayirgichlar
- 4.Daryo xavzasi va suv yigish maydoni
- 5.Daryo xavzalarining tabiiy geografik xususiyatlari

1.Yer sirtiga yokkan yoginlar (yomgir, kor) dan xosil bulgan suvlar birdaniga daryo uzaniga kuyilmaydi. Ular dastlab yonbayoirlarda yuza okimlar, jilgalar kurinishida xarakatlanadi. Jilgalar bir kushilib, vaktinchalik yoki doimiy okib turuvchi soylar kichik daryolarni xosil kiladi. Uz navbatida soylar, kichik daryolarning kushilishidan doimiy suv okadigan daryolar xosilkiladi. Daryolarga yer osti suvlarining kushilishi ularning suvliligini yanada oshiradi.

Yukoridagilardan xulosa kilib, daryolarga kuyidagicha ta'rif berish mumkin; daryo deb xavzaga yokkkan yoginlardan xosil bulgan yer usti vaer osti suvlari xisobiga tuyinib, tabiiy uzanda okuvchi suv massalariga aytiladi.

Daryolar suvi okeanlar, dengizlar yoki kullarga kelib kuyiladi. Ayrim xollarda esa turli sabablarga kura daryo suvi kamayib ketishi natijasida, ularga yetib bormasligi mumkin.Uz suvini okeanlarga, dengizlarga va kullarga kuyadigan daryolar bosh daryo deyiladi.Bosh daryolar kanday suv xavzasiga kuyilishiga boglik xolda ikki guruxga bulinadi.

Okean daryolari-bunday daryolar okean yoki okean bilan tutash bulgan dengizlarga kuyiladi. Masalan; Amazonka, Amur, Don, Dunay, Lena, nil va xokazo.

Kontinent daryolari-berk xavzalardagi dengiz yoki kullarga kuyiladi. Masalan: Amudaryo, Sirdaryo, Volga, Ural va boshkalar.

Bosh daryoga kuyiladigan daryolar uning irmoklari deyiladi. Irmoklar bosh daryoga kuyilishi xolatiga karab tartiblarga bulinadi. Bosh daryoga bevosita kuyiladigan daryolar birinchi tartibli irmoklar, birinchi tartibli irmoklarga kuyiladiganlar esa

ikkinchi tartibli irmoklar deyiladi va xakoza. (3-rasm). Amerikalik gidrolog olim Xorton daryo irmoklarini tasniflashni boshkacha tizimini taklif qilgan. U taklif etgan tasnif buyicha birinchi tartibli irmok sifatida boshlangich jilga kabul kilinadi. Ana shu boshlangich jilga borib kuyiladigan soy ikkinchi tartibli irmok deb yuritiladi. Demak, mazkur tasnifda bosh daryo eng oxirgi tartibga ega buladi.

Bosh daryo va uning irmoklari kushilib, daryo tizimini tashkil etadi.

Daryolar kupchilik xollarda kullardan, buloklardan, botkokliklardan, muzliklardan doimiy korliklardan boshlanadi. Ma'lum bir xududdagi daryolar ularning irmoklari, kullar, botkokliklar, muzliklar, doimiy korliklar shu xududning gidrografik turini xosil kiladi. Demak, daryo tizimi gidrografik turning bir kismidir.

Uzan anik kurinishga ega bulgan va doimiy suv okimi kuzatila boshlanadigan joy daryo boshi deyiladi. Agar daryo ikki soyning kushilishidan xosil bulsa, daryo boshi sifatida kushilgan joy kabul kilinadi. Daryoning uzunligi esa katta irmok bilan kushib xisoblanadi.

2.Xar anday daryoni uning uzunligi buyicha, bir-biridan fark kiladigan umumiy belgilarga karab kuyidagi uch kismga – yukori, urta va kuyi kismga bulish mumkin.

Daryoning yukori okimi uchun nisbatan katta nishabliklar xos bulib, shu tufayli ancha katta tezliklar kuzatiladi. Bu esa uz navbatida uzanda eroziya jarayonining jadal borishiga sabab buladi.

Daryoning urta okimida uning nishabligi va suvning okish, tezligi kamayadi. Eng muximi, daryoning suvliligi ortadi.

Daryoning kuyi okimida nishablik va suvning okish tezligi yanada kamayadi. Bu kismda tezlik kamayishi natijasida okizimlar chuka boshlaydi.

Daryo kulga, dengizga yoki ikkinchi bir daryoga kushiladigan joy uning kuyilishi deyiladi. Kullarga, dengizlarga kuyiladigan kuyilish kismida ular tarmoklanib, uzanning murakkab shakllari-del'talari xosil kiladi. Bunga dengiz yoki kuldagi suvning tulkinlanishi, kutarilishi, pasayishi sabab buladi.

Kurgokchil xududlarda esa daryolar ba'zan kuyilish kismiga yetib bormaydi. Bunda daryo suvining katta kismi buglanishga, uzan tubiga shimilishiga va asosan sugorishga sarf buladi. Ulkamizdagi kupgina daryolar (Murgob, Tajan, Zarafshon, Kashkadaryo) ni bunga misol kilib keltirish mumkin.

3. Yer sirtiga yokkan yoginlardan xosil bulgan suvni ikki karama-karshi yunalishga ega bulgan yonbagirlar buyicha taksimlaydigan eng baland nuktalar yerni suvayirgich chizigini xosil kiladi. Butun yer kurrasiga yokkan yoginlardan uning sirtida xosil bulgan yuzi suvlarni Jaxon suvayirgich chizigi kuyidagi ikki yunalishda taksimlaydi;

Tinch –Xind okeanlari yunalishida.

Atlantika-Shimoliy Muz okeanlari yunalishida. Jaxon suvayirgichlari chizigi janubiy Amerikadagi Garn burnidan boshlanib, And, Kordilera tog'laridan Bering bugoziga undan Chukotka tizmalari Anadir yassi tog'lari. Gidan, Stanovoy, Yablonovoy, Markaziy Osiyo tog'liklari, Tyanshan, Pomir, Kopetog, Arabiston yarim orolining shimoliy kismi, afrikada esa

Meridian yunalishi buyicha utadi. Materikning Janubiy kismiga yaqinlasha brganda Xind okeani kirgoklari tomon buriladi.

Jaxon suvayirgich chizigidan tashkari nisbatan kichik ulchamlarda bulgan kuyidagi suvayirgichlar mavjud.

Ichki suvayirgichlar-materiklarga yokkan yoginlardan xosil bulgan suvni okeanga tutash (chekka xudud) va berk xavzalar buyiga taksimlaydi. Orol-Kaspiy, berk xavzasini chegaralaydigan suvayirgich chizigi ichki suvayirgichlarga misol buladi.

Okean va dengiz suvayirgichlari- suvni okeanlarva dengizlar xavzalari buyicha taksimlaydi.

Daryo suvaymrgichlari –daryolar suv tuplaydigan xavzalarni biri-biridan ajralib turishini ta‘minlaydi.

Togli xududlarda suvayirgichlar tog chukkilarining eng baland nuktalaridan utadi va u yakkol kurinadi. Tekislik xududlarida esa, buning aksicha suvayirgich chizigin utkazish ancha murakkabdir.

Yukorida aytib utilganidek, daryolar yer usti vaer osti suvlari xisobiga tuyinadi. Shunga mos ravishda yer osti va yer usti suvayirgichlari buladi. Ular ayrim xollarda bir-biri bilan mos kelmaydi, ya‘ni bir tekislikda yotmaydi.

.4.Yer sirtining daryo tizimi joylashgan va suvaymrgich tizigi, bilan chegaralangan kismi daryo xavzasi deyiladi.

Daryo tizimi suv tuplaydigan maydon suv yigilish maydoni deyiladi.

Kupchilik xollarda daryo xavzasi va suv yigilish maydoni mos tushadi. Lekin ayrim xollarda suv yigilish maydoni daryo xavzasi maydonidan kichik buladi. Masalan; Ob bilan Irtish, Irtish bilan Ishim daryolari orasida kichik daryolar bosh daryoga yetib bormaydi. Xaritaga e'tibor bilan karalsa bunday misollarni kuplab keltirish mumkin.

5.Yer yuzasidagi xar bir daryo xavzasi uziga xos bulgan aloxida xususiyatlariga ega buladi. Bu uziga xoslik kuyidagi tabiiy geografik omillar bilan aniklanadi.

1. Daryo xavzasining geografik urni. Bu xakda gap ketganda daryo xavzasi joylashgan xududning eng chekka Janubiy va Shimoliy nuktalri, eng chekka Garbiy va Sharkiy nuktalri nazarda tutiladi.Shu ma'lumotlarga ega bulsak, daryo xavzasining kaysi materikda kaysi kenglikda, kaysi mamlakatda joylashganligi xakida dastlabki tasavvurga ega bulamiz;

2. Daryo xavzasining iklim sharoiti. Bu xususiyat, asosan xavzaning geografik urniga boglik bulib, uzok yillar uchun xosbulgan kuyidagi omillar bilan aniklanadi; yoginlarning mikdori, yogish jadalligi, yogin mikdorining yil ichida taksimlanishi, kor koplaminig kengligi va uning suvliligi, xavo xarorati va namlik darajasi, shamol va uning tezligi yunalishi. Daryo okimining xosil bulishi jarayoni, tartib tuyinish manbalari, asosan daryo xavzasining iklim sharoitiga boglikdir.

Daryo xavzasida xosil bulgan suv mikdori unga yokkan, yogin mikdori bilan aniklansa xavzada yukotiladigan suv mikdori, ya'ni buglanish xavo xaroratining kutarilish daryo xavzasidagi kor koplami va muzliklarning erishi natijasida daryoga yanada kuprok suv kushilishini ta'minlaydi.

3. Daryo xavzasining geologik tuzilishi. Xavzaga yokkan yoginlardan xosil bulgan suvning yer bagriga shimilish mikdori, yer osti suvlarining joylashish chukurligi, daryo okiziklarining manbai xisoblangan tog jinslarining yuvilish jadalligi va nixoyat daryo uzanining xosil bulish jarayoni daryo xavzasining geologik tuzulishi bilan boglikdir.

4. Daryo xavzasining rel'fi. Daryoda suvning okish tezligi vashunga boglik xolda uning energiyasini aniklashga imkon beradigan daryo xavzasi va uzanining nishabligi, xavzaga yogadigan yoginlarning balandlik buyicha taksimlanishi rel'ef bilan boglikdir;

5. Daryo xavzasining tuprok va usimlik koplami. Xavzada xosil bulgan shimilish jadalligi, daryoga tushadigan okiziklar mikdori va ularning yiriklik darajasi daryo xavzasining tuprok koplami bilan boglikdir.

Usimlik koplami esa, xavzadan buladigan buglanish mikdriga ta'sir kiladi. Usimlik turiga boglik tarzda ayrim xollarda (kamish, bordon) buglanishini jadallashtirishi, ayrim xollarda (urmonlar) esa kamaytirish mumkin. Usimlik koplami daryo xavzasida yer sirtidan buladigan yuvilish mikdorini keskin kamaytiradi.

6. Daryo xavzasining gidrogirafiyasi. Daryo xavzasida joylashgan kullar, botkokliklar, muzliklar, daryo okimia xar tomonlama ta'sir kursatadi. Bu ta'sirni urganish uchun xavzaning botkoklanganlik kullanganlik va urmon bilan koplanganlik koefitsientlaridan foydalaniladi. Ifodalardagi mos ravishda umumiy maydonning botkoklik, kullar va urmonlar egallagan yuzasi. Ma'lumki, daryo xavzasida kullarning mavjudligi okimni yil davomida bir tekis taksimlanishiga ta'sir

etadi. Botkokliklar, urmonlar esa daryo okimiga yanada kuchlirok va murakkab taʼsir kursatadi.

Insonning daryo xavzasida amalga oshiradigan xujalik faoliyati xavzaning geografik sharoitiga va uz navbatida, daryoning suv tartibiga sezilarli taʼsir kursatadi. Insonning xujalik faoliyati daryo xavzasida maʼlum maydonlarni shudgorlash, urmonzorlar barpo etish, suv omborlarni kurish kabilarni kamrab oladi.

Adabiyotlar:

1. Alimuhamedov I.R. Umumiy gidrologiyadan amaliy-laboratoriya mashg'ulotlari. –Toshkent: ToshDU, 1986. -44 b.
- Bogoslavskiy B. B. Osnoviy gidrologii sushi. – Minsk: BGU, 1974
3. Davidov L. K., Dmitrieva A. A., Konkina N. G. Obshaya gidrologiya. – L.: Gidrometeoizdat, 1973
3. Mixailov V. M. Gidrologiya ustev rek – M Izdatel – vo MGU 1998
4. Otaqulov O'. "Gidrologiya va meteorologiya" ma'ruzalar matni. QMII 2008
5. Rasulov A. R., Hikmatov F. H. Umumiy gidrologiya. - T.: "Universitet", 1995.-175 b
6. Rasulov A. R., Hikmatov F. H., Akbarov A. A. Gidrologiya atamalari va tushunchalarining ruscha o'zbekcha lug'ati.-T.: "Universitet", 1993.-96b
7. Hikmatov F. N., Sirliboeva Z. S., Aytboev D. P. Ko'llar va suv omborlari geografiyasi, gidrologik hususiyatlari - T.: "Universitet", 2001
8. Hikmatov F. H., Aytboev D. P. Ko'lshunoslik "O'quv qo'llanma. - T.: "Universitet", 2001